

Sotavuodet ja koulunkäynti

Maamme joutui käymään vuosina 1939-1945 talvi- ja jatko-sodan sekä Lapin sodan. Nämä vaiheet on dokumentoitu varsin tarkkaan sotahistoriassa sekä viime vuosikymmeninä myös sotiemme veteraanien kokemukserontana. Sen sijaan kotirintaman tapahtumat ja kokemukset ovat vasta vähitellen alkaneet saada huomiota tutkimuksissa sekä muussa kirjallisuudessa. Sota-aika kosketti eri tavoin eri-ikäisten ihmisten elämää.

Oma huomionsa historiankirjoituksessa kuuluu myös lasten sota-ajan kokemuksille: sille lapsuudelle, jota he sotaorpoina, evakko- ja sotalapsina tai muulla tavoin sotavuodet kokeneina ovat eläneet. Näitä pitkään vaiettuja muistoja on vasta viime aikoina etenkin eri tavoin järjestäytyneiden sota-ajan lasten toimenpiteiden avulla saatu vihdoin talteen. Samalla myös historian tutkijoiden mielenkiinto aiheeseen näyttää viimeinkin virinneen.

Tarkastelen lapset ja sota -teemaa lähinnä oppivelvollisuusikäisten kouluolojen näkökulmasta. Kouluviranomaiset joutuivat toimimaan opetusjärjestelyissä odottamattomien vaikeuksien keskellä. Kansakoulua käytiin poikkeusoloissa, ei ainoastaan koti-Suomessa, vaan myös takaisin vallatussa Karjalassa sekä sotalapsina Ruotsissa ja Tanskassa. Lisäksi oppivelvollisuusikäiset inkeriläiset saivat opetusta Suomessa ja neuvostokarjalaiset miehityssä Itä-Karjalassa.

Kansakouluopetus koti-Suomessa

Opetusjärjestelyjä sodan aikana

Vuoden 1921 oppivelvollisuuslaki muutti kansakoulun 6-luokkaiseksi, kun alkuopetus liitettiin osaksi kansakoulua.

Talvisodan aikainen viides luokka Lahden Eteläisessä kansakoulussa. Koulun nimi on nykyisin Anttilanmäen peruskoulu.

Maaseudulla kaksiluokkainen alakansakoulu ja neliluokkainen yläkansakoulu toteutuivat useissa kunnissa vasta 1930-luvun loppupuolella. Esimerkkinä lapsuusaikani Savitaipaleen Valkolanmäen kansakoulupiirissä alakansakouluopetus aloitettiin vuonna 1935. Kotikuntani viimeinen kiertokoulun opettajanvirka lakkautettiin vuonna 1940. Monelta lapselta jäi oppivelvollisuus suorittamatta liian pitkien koulumatkojen tai koulujen puuttumisen takia 1930-luvun loppupuolella ja vielä sotavuosinakin.

Oppivelvollisuuden täytäntöönpanoa ja opetustoimen kehittämistä jarruttivat maassamme ennen viime sotia erityisesti laajentuneesta kansakoululaitoksesta aiheutuneet lisäkustannukset, verorasituksen kasvu sekä osittain 1930-luvun alussa koettu talouslama. Rakennusmäärärahojen puuttuessa alakoulu-

luokat jouduttiin sijoittamaan maaseudulla monin paikoin vuokratiloihin. Näin meneteltiin myös kolmiopettajaisessa Valkolanmäen koulupiirissä, jossa lisäksi keväällä 1941 tapahtunut koulurakennuksen palo aiheutti koululaisten siirron kolmeen tilapäiseen toimipisteeseen ja opetuksen jatkamiseen maatalojen tuvissa vuoteen 1945 saakka.

Sodan aikana ei ollut mahdollisuuksia toteuttaa 1930-luvulla valmisteltuja oppivelvollisuuskoulun kehittämissuunnitelmia. Kouluviranomaisten oli keskityttävä keskus-, piiri- ja paikallishallinnossa ennen muuta opetustyön jatkumisen turvaamiseen poikkeusoloissa. Kansakouluopetuksen pedagogista ja didaktista käytäntöä hallitsi edellisen vuosikymmenen herbartilainen ajattelutapa. Kristillis-siveelliset ja isänmaalliset arvot korostuivat koulutyössä erityisesti sotavuosina (Isosaari 1964, 58-59).

Eräitä parannuksia kansakouluihin saatiin sodan seurauksena. Koulutyön onnistumisen kannalta tärkeätä oli päivittäisen aterian järjestäminen kansakoululaisille. Vuonna 1942 kouluateria tarjottiin maassamme noin 60 prosentille oppilaista (Suomen kansakoulukalenteri 1943, 168). Asiasta päättäminen kuului kunnallisvaltuustoille. Eduskunta säätöi kesällä 1943 lain, jonka mukaan päivittäisen maksuttoman kouluaterian tarjoaminen tuli pakolliseksi kaikissa maamme kansakouluissa viiden vuoden kuluessa. Koulukeittolatoiminta yleistyi huomattavasti jo lukuvuonna 1943-1944 (Suomen kansakoulukalenteri 1945, 222). Kouluruokailun tulemiseen pakolliseksi jatkosodan vaikeissa oloissa vaikutti osaltaan näkemys siihen liittyvästä maanpuolustuksellisesta hyödystä. Koulun tuli tuottaa fyysisesti asepalvelukseen kelpaavaa nuorisoa (Virta 2001, 142-143).

Kansakoulun jatko-opetusta ei ollut saatu toimivaksi etenkin maaseudulla 1930-luvulla, ja sama ongelma jatkui sotavuosina. Jatkokurssi koettiin kansakoulussa jo opitun kertaukseksi, eikä kahden vuoden jatkokoulun käymättä jättäminen

ollut esteenä kansakoulun päästötodistuksen saamiselle. Erityisesti työvelvolliset ja muut työssä käyvät nuoret olivat haluttomia osallistumaan enimmäkseen iltaisin järjestetyille jatkokursseille. Toukokuussa 1943 voimaan tullut asetus määräsi kansakoulun päästökirjan annettavaksi vasta jatko-opetuksen suorittamisen jälkeen. Jatkokouluun osallistujien määrä kasvoi merkittävästi jo lukuvuonna 1943-1944 (Suomen kansakoulukalenteri 1945, 213).

Kouluhallituksen kansanopetusosasto ohjasi kasvatus- ja opetustyötä sodan aikana lähettämällä runsaasti ohjeita ja määräyksiä hallinnonalaan kuuluville oppilaitoksille sekä virkamiehille, kuten kansakouluntarkastajille ja heidän kauttaan tarvittaessa myös kansakouluille. Esimerkiksi vuonna 1942 kiertokirjeitä julkaistiin lähes 50 muun muassa koulujen työajoista, opettajien virka- ja palkkausjärjestelyistä, palautetun Karjalan alueen koulutoiminnan järjestämisestä, opettajien ja oppilaiden kesätoiminnasta, terveydenhoidosta, koulukeittolatoiminnasta, vaatetus- ja jalkinetilanteesta, oppikirjoista, oppilasarvostelusta sekä jopa metsätyökalujen, kuten kirvesvarren ja sahan pääpuiden valmistustaidon levittämisestä kansakoulujen oppilaiden välityksellä maalaiskoteihin. Vuonna 1944 ohjeiden määrä kohosi noin 70 kiertokirjeeseen (Suomen kansakoulukalenteri 1943, 166-167; 1945, 226).

Vuosina 1939-1945 koulujen toiminta tapahtui sodan yleiskulun ehdoilla. Opetustyö oli häiriintynyt ennen talvisodan syttymistä syksyllä 1939, sillä koulunkäynti oli poikkeuksellista jo ennen Moskovan neuvottelujen alkamista. Lokakuun alkupuolella kouluhallitus antoi kouluille ohjeet väestönsuojelun opetuksesta mahdollisen sotatilanteen varalta. Useat koulut sulkiivat tilapäisesti ovensa suurimmissa kaupungeissa sekä maaseudulla itärajan läheisyydessä. Miesopettajista monet joutuivat ylimääräisten harjoitusten (YH) alettua palvelukseen, naisopettajia siirtyi lottatehtäviin ja koulurakennuksia otettiin

armeijan käyttöön kokoontumispaikoiksi tai muihin tarkoituksiin useilla paikkakunnilla.

Lokakuussa siirrettiin suurimmista kaupungeista kansa- ja oppikoululaisia turvaan maaseudulle. Marraskuun loppupuolella koulua käytiin parin viikon ajan niillä paikkakunnilla, joissa se oli mahdollista. Kouluhallitus jopa määräsi 28.11. koulut aloittamaan opetustyön koko maassa. Ohje oli lyhytaikainen, sillä talvisodan alettua 30.11. kouluviranomaiset kielisivät heti opetustyön jatkamisen. Talvisodan ajan koulunkäynti oli kansa- ja oppikouluissa tilapäisluonteista. Koulutiloja käytettiin useilla paikkakunnilla etenkin siirtoväen majoitukseen, sotasairaaloina sekä myös siirtoväen ja sotilaiden ruokailupaikkoina. Joulukuun lopussa kouluhallitus kehotti pitämään koulua, mikäli ei ollut välitöntä sodan vaaraa. Vuoden 1940 alussa kouluhallitus antoi vielä ohjeita lyhennetyistä työajoista sekä suositteli kotiopiskelua. Radiokoulukin käynnistyi helmikuussa korvaamaan kansakoulun oppitunteja.

Talvisodan päätyttyä koulut olivat kiinni vielä ainakin pari viikkoa. Huhtikuussa 1940 kouluhallitus kehotti aloittamaan koulutyö ja keskittymään opetuksessa olennaisiin asioihin. Keskusvirasto kiirehti vielä toukokuun alussa kouluja opetuksen käynnistämiseen, missä siihen vain oli edellytyksiä. Lukuvuotta voitiin jatkaa poikkeuksellisesti kesäkuun puoliväliin saakka. Kaikille kansakoulun 6. luokan oppilaille tuli antaa päästötodistus (Nurmi 1988, 23-24).

Savitaipaleen Valkolanmäen kansakoulussa opetus alkoi elokuun 18. päivänä 1939. Koulun päiväkirjan mukaan syyskuussa pidettiin kahdesti viikon loma ja lokakuussa oli kuusi yhden koulupäivän keskeytystä. Joulukuun 1. päivänä koulun päiväkirjassa todettiin lyhyesti: "Ryssä hyökännyt rajan yli. Ilma-vaaran takia lopetettu koulu." Seuraava merkintä oli 14.2.1940: "Alettu pitää koulua iltakursseina." Tällöin koulurakennus tarvittiin ohi kulkevan siirtoväen muonitukseen ja välirauhan alettua paikkakunnalle siirretyn sotilasosaston tarpeisiin. Päivä-

kirjaan oli merkitty 31.5. lukuvuoden 1939-1940 päätöspäiväksi (Savitaipaleen kunnan Valkolanmäen kansakoulun 3.-4. luokan päiväkirja 1939-1940).

Seuraava lukuvuosi alkoi elintarviketilanteesta johtuen vasta lokakuussa 1940. Näin maaseudulla kesän viettäneet lapset pystyivät myös osallistumaan tuotannolliseen työhön vielä syyskuun aikana. Lukuvuoden koulutyö sujui varsin normaalisti. Tällöin pyrittiin täydentämään talvisodasta johtuen vajaiksi jääneitä oppikursseja. Myös kevätlukukauden 1941 päättymiseen 21.5 vaikutti tuotantotoiminta: koululaisia tarvittiin maataloustöihin.

Sotavuosien aikana suomalaisen koulukasvatuksen tavoitteet terävöityivät taustana kansalliset arvot sekä historian kokemukset. Muutos johtui sekä kouluhallituksen ohjeista että yleisestä ilmapiiiristä. Oli vaalittava kotoperäistä isänmaallista henkeä, maanpuolustustahtoa sekä kansallista yhteenkuuluvaisuutta. Vieraita vaikutteita omaksuttiin vain, mikäli ne soveltuivat suomalaiskansalliseen kasvatustieteeseen. Koululaisten fyysisistä kuntoa ja selviytymiskykyä pyrittiin kohentamaan etenkin liikuntatunneilla. Maanpuolustusopetus määrättiin erillisenä oppiaineena kansakoulun jatkoloukille.

Jatkosodan alku lykkäsi koulutyön käynnistymisen marraskuulle. Elokuussa 1941 annetun asetuksen mukaan koulunkäynti saattoi riippua paikallisista olosuhteista. Osa opettajista oli joutunut jälleen sotapalvelukseen tai lottakomennukselle, koulutiloja tarvittiin armeijan käyttöön ja ilmasuojeluviranomaisten ohjeet oli myös otettava huomioon. Ilmahälytykset häiritsivät paikoin koulutyötä. Alkuvuodesta 1942 pidettiin kouluissa pakkaslomaa energiansäästösyistä. Hyökkäysvaiheen jälkeen joulukuussa 1941 alkanut asemasodan kausi rauhoitti koulunkäyntiä. Poikkeuksena olivat helmikuussa 1944 alkaneet suurpommitukset, jolloin kaupunkien kouluissa oli keskeytyksiä ja oppilaita evakuoitiin etenkin Etelä-Suomen kaupungeista maaseudulle. Muutoin opetustyö kansakouluissa asemasodan aika-

na oli melko säännöllistä kevätlukukauden 1944 loppuun saakka (Laaksonen 2002, 206-208; Nurmi 1998, 23-25). Jatkosota päättyi syyskuussa 1944 ja koulutyö käynnistyi marraskuussa, mutta sota Lapissa saksalaisia vastaan jatkui vielä huhtikuuhun 1945 asti.

Koululaiset työvoima- ja materiaalipulan lievittäjinä

Kansa- ja oppikoulujen lukuvuodet olivat poikkeusoloissa huomattavasti lyhyempiä rauhan aikaan verraten. Sotavuodet tarjosivat monia haasteita opettajille sekä koululaisille. Koulunkäynnin ohella piti ottaa huomioon myös yhteiskunnan tarpeet. Lapset ja nuoret osallistuivat yhteisiin sotaponnisteluihin lievittäen siten työvoimapulaa. Varsinainen työvelvollisuus koski 15 vuotta täyttäneitä. Kansakoulusta tuli sotavuosien aikana todellinen työkoulu.

Koululaisten osuus etenkin maa-, metsä- ja kotitaloustöihin osallistumisesta lisääntyi, kun aikuiset joutuivat muihin töihin. Maatalouskerhoon kuuluvilla oli omat vihannes- ja perunapalstansa ja jopa kotieläimiä, kuten kaneja. Monet tehtävät hoidettiin koululaisille järjestetyillä talkoilla, joista useisiin sisältyi kilpailuja. Talkoosuoritukset pisteytettiin määräsuorituksina talkookirjaan, ja kannustukseksi saatiin talkoomerkkejä sekä muita huomionosoituksia. Talkoita järjestettiin paljon opettajienkin johdolla. Aluksi kerättiin muun muassa vaatetavaraa, paperia, lasia, metalleja ja keräyskohteita tuli jatkuvasti lisää. Toiminta laajeni jatkosodan alussa pian valtakunnallisesti merkittäväksi keräys- ja talkootyön yhteishankkeeksi. Keräyskohteita oli kymmenittäin. Projektia johtamaan perustettiin syksyllä 1941 Nuorten Talkoot -järjestö, jonka organisaatioon kuului enimmillään 17 nuorisojärjestöä. Talkootyön laajuutta osoittaa yli miljoonan kansa- ja oppikoululaisen osallistuminen näihin koulun ulkopuolisiin toimiin vuosina 1941-1947 (Laaksonen 2002, 208-209).

Kouluhallituksen kiertokirjeet sotavuosien aikana koskivat kasvatus- ja opetustyön lisäksi koulun ulkopuolista toimintaa. Ohjeita annettiin esimerkiksi kesällä 1940 sienien ja marjojen keräämisestä koulukeittolaa varten, kevättalvella 1941 kansakoulujen osallistumisesta tuotantotoimintaan ja paperinkeräykseen sekä kesällä 1941 opettajien velvoittamisesta sodanajan tehtäviin kotirintamalla vetoamalla heitä tekemään kaikki voitava vaikeuksien voittamiseksi. Vuonna 1942 ohjeiden määrä vain kasvoi. Muun muassa opettajia kehoitettiin kesäkauden aikana toimimaan kouluikäisten työpalvelun johdossa. Oppilaita piti kannustaa myös viljelemään kasviksia sekä keräämään metsämarjoja ja sieniä edellisvuoden tapan koulukeittolan tarpeisiin. Syksyllä kouluhallitus muistutti kouluja oppilaiden vaatetuksen ja jalkineiden puutteesta tarvittavista toimista. Vuonna 1943 opettajille määrättiin työ- ja talkoojohtovelvollisuuksia sekä annettiin muita ohjeita, jotka jatkuivat seuraavanakin vuonna (Nurmi 1988, 26-27, 29).

Olin kansakoulun toisella luokalla lukuvuonna 1939-1940. Lukuun ottamatta talvisodan lukuvuoden poikkeusjärjestelyjä koulunkäynti sujui sen jälkeen häiriöttä Valkolanmäen kansakoulupiirissä. Tosin koulua käytiin vaatimattomissa oloissa maalaistuvassa, ja opettajien vaihtuvuus oli huomattavaa. Pätevien hakijoiden puuttuessa koulussamme jouduttiin sota-aikana joka lukuvuonna nimittämään yhdestä kahteen muodollista kelpoisuutta vailla olevaa opettajaa. Kouluissa koettiin yleisesti opettajapulaa sotavuosina. Epäpätevien määrä maaseudun kansakoulunopettajista oli korkein lukuvuonna 1943-1944, yhteensä 554 henkilöä (Suomen kansakoulukalenteri 1945, 194-195). Opettajat saivat hoitaa opetustyötään melko itsenäisesti maaseudun syrjäkouluissa. Laajan Lappeenrannan piirin kansakouluntarkastaja ei kiireiltään ehtinyt Valkolanmäenkään koululle sotavuosina.

Kansakouluajanani oppilasruokailu- ja terveydenhoitopalvelut puuttuivat koulustamme kokonaan. Lappeenrannan

tarkastuspiirin 150 kansakoulupiiristä kouluruokailu oli järjestetty vasta 55:ssä koulupiirissä lukuvuonna 1943-1944 (Suomen kansakoulukalenteri 1945, 192-193). Myös asuste- ja jalkinetilanne oli maaseudulla huolestuttava monissa perheissä, joista vähävaraisimpia koulujen johtokunnat koettivat mahdollisuuksiensa mukaan tukea ostoluvuin. Muun muassa entisistä "monoista" kunnostetut puupohjakengät oli kätevä ratkaisu monen koulupojan ja -tytön jalkineongelmiin.

Kun vain maalaistalon tupa ja piha olivat koululuokkani käytössä, oppilaiden liikuntaharjoitukset jäivät vähäisiksi. Koulumatkat sekä vapaa-ajan liikuntaharrastukset korvasivat osaltaan kouluvoimistelun aiheuttamaa vajausta. Loma-aikoina maa- ja kotitaloustyöt pitivät yllä kouluikäisten kuntoa. Opettajien vaihtuvuus koulupiirissämme vaikutti nähtävästi Nuorten Talkoot-keräysten vähäisyyteen. Sen sijaan maatalouskerhotyö oli kotipaikkakunnallani päätoimisen kerhotyönohjaajan ansiosta varsin voimallista. Koululaisten työpanosta tarvittiin myös muun muassa perunannostotalkoissa ja jopa mottimetsässä. Paikallinen kyläosasto puolestaan järjesti muuta toimintaa sotilaspojille sekä pikkulotille. Kouluikäinenkin saattoi nauttia suorituksista nähdessään työnsä tuloksia. Osallistuminen sodan ajan tuotantokamppailuun antoi mukana olleelle tunteen, että oltiin ponnistelemassa isänmaan puolesta.

Karjalaisten siirto-oppilaiden koulunkäynti

Kesällä 1939 alkaneet linnoitustyöt Karjalankannaksella, Suomen hallituksen saama neuvottelukutsu Moskovaan, ylimääräisten harjoitusten alkaminen ja liikekannallepano loka-kuun alkupuolella herättivät rajaseudun asukkaissa levottomuutta. Seurauksena oli tuhansien asukkaiden vapaaehtoinen poistuminen Viipurista, muualta Kannakselta sekä Raja-Karjalasta läntiseen Suomeen. Ruotsiin siirtyneitä oli noin 2 000 karjalaista. Omasta halustaan kotoaan lähteneiden ja pakkoeva-

kuoitujen määrä oli lokakuun lopulla noin 100 000 henkeä. Laatokan- Karjalan ja pitkän itärajan rajakyläin väestön pakko-siirrot toteutettiin hieman rauhallisemmin kuin Kannakselta (Hietanen 2002, 42-43).

Syksyllä 1939 alkanut koulutyö piti yllä rohkaisevaa mielialaa ja sai aikaan normaalielämän tuntua. Lokakuun puolivälissä koulut joutuivat kuitenkin keskeyttämään työnsä etenkin lähimpänä rajaa sijaitsevilla ja muissa sotatoimialueeksi joutuneissa kunnissa. Mikäli väestöä ei ollut vielä kokonaan evakuoitu jollain alueella, kouluja tarvittiin sotilasmajoitukseen sekä muuhun ulkopuoliseen käyttöön.

Tuloksetta 9.11. päättyneistä Moskovon neuvotteluista huolimatta sodan uhkan uskottiin väistyneen, ja evakkoon lähteneitä palaili runsaslukuisesti takaisin kotipaikkakunnilleen. Sisäasiainministeriö oli myöntänyt paluuluvan lokakuun lopulla kaikille muille paitsi rajan läheisyydessä asuville. Marraskuussa pyrittiin pikaisesti käynnistämään keskeytynyt opetustyö kaikissa niissä Karjalan kansakouluissa, joissa voitiin koulunpitoa jatkaa.

Käkisalmissa koulut päätettiin avata heti marraskuun alussa 1939. Viipurissa koulut käynnistyivät 27. päivänä. Sortavalassa koulutyö alkoi 30.11. kello 8 mutta lopetettiin väestönsuojelupäällikön määräyksestä samana päivänä kello 12. Neuvostojoukot olivat aloittaneet tykistökeskityksen aikaisin aamulla, sen jälkeen ylittivät rajan sekä tekivät ilmahyökkäyksiä Viipuriin, Helsinkiin ja muille paikkakunnille. Väestön evakuointi alkoi välittömästi Viipurin lääninhallituksen määräämiltä paikkakunnilta (Virta 2001, 55-60).

Suomessa oli sotaa ja pommituksia paossa noin puoli miljoonaa rajaseutujen tai suurten kaupunkien asukasta vuoden 1940 alussa. Siviiliväestön siirrot tapahtuivat käytännössä ilman mitään etukäteissuunnitelmia. Syksyn 1939 ja talven 1940 aikana Suomen heimot kohtasivat toisensa. Karjalainen siirtoväki majoitettiin lähinnä Länsi-Suomen maaseudun maalaistalojen

ja kartanoiden tiloihin, kouluihin sekä eri yhdistysten tiloihin. Moskovan rauhansopimuksen 13.3.1940 seurauksena noin 420 000 asukkaasta tuli pysyvää siirtoväkeä aluemenetysten pienentämään Suomeen: 410 000 luovutetusta Karjalasta ja 10 000 Pohjois-Suomen itäosista sekä vuokra-alueelta Hangosta (Hietanen 2002, 44-49).

Kouluhallitus kiirehti monin tavoin siirto-oppilaiden koulutuksen jatkamisesta sodan alusta lähtien. Joulukuun lopussa 1939 muistutettiin kansakouluntarkastajia, että kouluja jälleen avattaessa oli samalla myös evakuoituille lapsille tarjottava tilaisuus koulunkäyntiin. Koulut pysyivät kuitenkin useilla paikkakunnilla kiinni, ja kouluopetusta korvaavat toimenpiteet, kuten vuoroluku ja radiokoulu jäivät vaikutuksiltaan vähäisiksi. Kesäkuun lopussa 1940 kouluhallitus edellytti kaupunkien, kauppaloiden ja maalaiskuntien huolehtivan, että lukuvuoden 1940-1941 alkaessa kansakouluissa tuli olla tilaa kaikille siirtoväen lapsille ja ettei heitä saanut asettaa muita oppilaita huonompaan asemaan.

Kuntien viranomaiset eivät olleet alkuun halukkaita siirtoväen vuoksi tekemään mitään huomattavia muutoksia kouluoloissa. Taloudelliset edellytykset puuttuivat, ja jopa epäiltiin evakkojen oleskelun paikkakunnalla jäävän tilapäiseksi. Tilanne korjautui eduskunnan vuoden 1940 lisätalousarviossa myönnetyn viiden miljoonan markan valtionavulla siirtoväen lasten kansakouluopetusta varten. Maksatukset kunnille suoritettiin kansakouluntarkastajien esitysten perusteella syyslukukauden 1940 ajalta.

Talvisodan jälkeen siirtoväki sijoitettiin Lapin lääniä lukuun ottamatta muihin lääneihin. Rajan taakse oli jäänyt yli 650 kansakoulupiiriä. Suomen kansakoulujen 479 800 oppilaasta oli lukuvuonna 1940-1941 siirto-oppilaita yhteensä 55 060, joista noin kuusi tuhatta asusti kaupungeissa. Eniten siirtoväkeen kuuluvia koululaisia oli Hämeen (10 130), Turun ja Porin (9 910), Vaasan (8 980), Uudenmaan (7 880) ja Kuopion (6 940) lääneissä. Mikkelin, Oulun ja tynkä-Viipurin lääneissä eva-

kuoitujen oppilaiden määrät olivat 3 000 - 4 000 välillä.

Arvion mukaan 98 prosenttia menetetyistä ja vuokratun alueen evakkolapsista sai opiskelupaikan maamme kansakouluissa lukuvuonna 1940-1941. Siirto-oppilaiden koulunkäynnin järjestelyistä ilmeisesti selvittiin kohtalaisesti välirauhan ajan olosuhteissa. Kansakouluntarkastajat puuttuivat herkästi siirtoväen kouluasioissa ilmenneisiin epäkohtiin tai laiminlyönteihin. Opetustiloista oli puutetta etenkin Itä-Suomessa. Pohjois-Karjalassa otettiin parakkejakin koulukäyttöön. Jonkinlaista jännitystä aiheutti suomenkielisten oppilaiden sijoittaminen ruotsinkielisten kuntien kouluihin. Evakkomatalla lapset saivat kokea monenlaista kohtelua, paikoin myös kiusaamista ja ryssittelyä, mutta he sopeutuivat uusiin oloihin yleensä aikuisia nopeammin. Siirto-oppilaiden sulauttaminen leikkeihin ja toveripiiriin toteutui verraten helposti.

Tärkeätä oli, että lähes kaikki noin 1 700:sta siirtoväkeen kuuluvasta kansakoulunopettajasta pystyttiin sijoittamaan eri koulupiireihin perustettuihin uusiin opettajanvirkoihin. Sen sijaan ortodoksiseen kirkkokuntaan kuuluvien siirto-oppilaiden tunnustuksellista uskonnonopetusta ei pystytty kansakouluissa järjestämään ortodokseja tyydyttävästi välirauhan aikana (Virta 2001, 61-88, 154-156).

Kesällä ja alkusyksystä 1941 Suomen armeija valtasi takaisin Moskovan rauhanteossa Neuvostoliitolle menetetyt alueet. Karjalaisevakoissa heräsi toive pikaisesta kotiseudulle paluusta, jota viranomaiset joutuivat kuitenkin hillitsemään. Palautetun Karjalan sotilashallinto ei voinut antaa lupaa puutteellisiin ja turvattomiin oloihin siirtymiselle. Silti paluumuutto kotiseudulle alkoi jo elokuussa 1941. Karjalan pellot oli saatava viivyttelämättä tuottavaan kuntoon. Syksyn aikana Karjalaan siirtyi noin 70.000 henkeä jälleenrakennus- ja maataloustöihin.

Joukkopaluu alkoi keväällä 1942. Takaisin vallatussa Karjalassa asui vuoden lopussa 235 000 henkilöä. Kesäkuussa

1944 ennen uutta lähtöä väkimäärä oli kohonnut noin 280 000 asukkaaseen. Sodassa tuhoutuneisiin kaupunkeihin paluu tapahtui verkkaisesti, sillä kaupunkien jälleenrakentaminen oli tarkoitus aloittaa vasta sodan päätyttyä. Siksi kaupunkien siirtoväestä noin puolet jäi talvisodan jälkeisille paikkakunnilleen. Esimerkiksi Viipurissa asui keväällä 1944 vain noin 40 prosenttia sotaa edeltäneestä väkimäärästä, kun puolestaan Keski-Karjalan kuntien maatalousväestö oli palannut kotikyliinsä jo 80-90 prosenttisesti. Monet karjalaiset rajakuntien ja Suomenlahden ulkosaarten asukkaat joutuivat elämään evakossa koko jatkosodan ajan. Isän poissaolo rintamalla vaikeutti myös perheiden asettumista takaisin kotiseudulle. (Hietanen 2002, 228-230, 234).

Koulujen käynnistämisen ajankohdasta takaisin vallatussa Karjalassa vallitsi erilaisia käsityksiä syksyllä 1941. Pääosa karjalaisvanhemmista halusi palata kotiseudulleen lapset mukanaan, ja monet asettivat paluulleen ehdoksi koulunkäynnin järjestämisen. Karjalaisten etujärjestöillä oli omia näkemyksiä, ja ihmetystä herätti, että Itä-Karjalassa paikallinen sotilashallinto käynnisti jo marraskuussa kansakouluja miehitysalueen lapsille. Kouluhallituksella ja karjalaisilla kansakouluntarkastajilla oli huoli takaisin vallatun Karjalan lasten oppimistuloksista ja joutilaisuuden vaikutuksista. Karjalan sotilashallinnon mukaan alueella ei ollut edellytyksiä opetustyön aloittamiseen syksyn 1941 aikana.

Siirtyminen siviilihallintoon vuoden 1942 alkupuolella käynnisti kansakoulujen toiminnan. Samalla toteutettiin kansakouluntarkastuspiirien sekä kansakoulupiirien uusjako. Ensimmäisiä kouluja avattiin jo tammikuussa. Käkisalmen, Raja-Karjalan, Sortavalan ja Viipurin tarkastuspiireissä koulutyö alkoi osittain kevätlukukauden 1942 aikana, mutta Äyräpään piirissä aloitus siirtyi seuraavaan lukuvuoteen. Opetustyö elpyi ripeästi alueen eri puolilla. Karjalassa toimineilla opettajilla oli kova halu päästä jatkamaan keskeytynyttä koulutyötä. Kotiseudulle

palanneen opettajan tehtävänä oli raivata ja puhdistaa koulutilat tai varustaa tilapäinen luokkahuone kylän talosta. Opetustyö jouduttiin aloittamaan puutteellisin kalustein ja opetusvälinein. Sama koski kirjoja ja muuta oppimateriaalia.

Vaikka opetustyön edellytykset vähitellen kohentuivat ja opettajat saivat lailla säädetyn oikeuden palata entisiin virkoihinsa, Karjalan koululaitos joutui kuitenkin toimimaan vaikeuksien keskellä niukoin voimavaroin. Pätevistä opettajista oli pulaa, sillä etenkin monien halukkuus hakeutua opetustyöhön Itä-Karjalaan vaikeutti ennen kaikkea ortodoksisten opettajien nimitämistä virkoihin. Koulukeittolatoiminta kangerteli. Vaate- ja jalkinepula haittasi koulunkäyntiä etenkin ilmojen kylmetessä.

Palautetulla alueella oli kansakoululaisia jatkosodan aikana seuraavasti verrattuna lukuvuoteen 1939-1940, jolloin lukumäärä oli ollut 62 937 oppilasta:

kevätlukukausi 1942	lukuvuosi 1942-43	lukuvuosi 1943-1944
Oppilaat: 14 951	41 825	48 135

Kansakoulutoimen uudelleenjärjestelyissä keskeinen ongelma oli, miten talvi- ja jatkosodassa koulutiloille aiheutuneet vauriot saadaan korjatuiksi, sillä Karjalan 600 kansakoulurakennuksesta noin puolet todettiin kokonaan tuhoutuneiksi ja lisäksi monet osittain tärveltyneiksi. Asunnot sekä maatalouden kuntoon saattaminen oli asetettu Karjalan jälleenrakennusohjelman kiireellisyysjärjestyksessä koulurakentamisen edelle. Vihdoin kesällä 1943 ja keväällä 1944 päästiin valtion tuella rakentamaan uusia koulutaloja (Virta 2001, 167-174, 202-219).

Koulujen lukuvuosi 1943-1944 päättyi 20. päivänä touko-kuuta. Koululaisten kesälomaharrastukset ja kouluissa aloitetut uuden lukuvuoden valmistelut keskeytyivät pian. Neuvostoliiton 9. päivänä kesäkuuta Kannaksella käynnistämän suurhyökkäyksen seurauksena karjalaiset joutuivat jälleen evakkotielle. Karjalan siirtoväki jäi aluksi asumaan lähinnä syksyllä

1944 evakuoituille paikkakunnille. Perheiden asuinpaikan vaihdoksien takia evakko-oppilaiden siirtely kansakoulusta ja tarkastuspiiristä toiseen jatkui vuosikautia sodan jälkeen.

Neuvostoliiton vaadittua välirauhansopimuksessa Porkkalan vuokra-alueekseen sieltä jouduttiin siirtämään kiireesti pois noin 10 000 henkeä muualle Suomeen syyskuussa 1944. Väestönsiirrot jatkuivat Pohjois-Suomessa. Jo heinä-elokuussa oli kuljetettu noin 12 000 henkeä itäisimmistä Lapin kunnista turvallisemmille seuduille partisaanivaaran takia. Lapin sotaa pakoone matkasi läänin 140 000 asukkaasta 56 000 Ruotsiin sekä Vaasan ja Oulun lääneihin 47 000 henkeä. Pääosa lappilaisevakoista joutui viettämään talven 1944-1945 leireillä tai muussa tilapäismajoituksessa. Oppivelvollisille pyrittiin järjestämään opetusta paikallisissa kansakouluissa. Vielä vuoden 1946 alussa pohjoissuomalaisia oli evakossa Oulun, Vaasan ja Lapin lääneissä yli 13 000 ja Ruotsissa noin 1 000 henkeä. Näistä kuului yli 9 000 Sallan ja Petsamon luovutetuista osista siirrettyihin asukkaisiin (Hietanen 2002, 234-237).

Inkeriläislapset Suomen kansakouluissa

Inkerinsuomalaisille eli inkeriläisille neuvostovallan aika oli kohtalokas. Vuoden 1930 aikana alkoivat pidätykset, joukkokarkotukset kotiseuduilta sekä omaisuuden takavarikoinnit. Inkeriläisiä arvioitiin olleen 1920-luvun lopussa noin 138 000 henkeä. 1930-luvun puolivälin jälkeisissä vainoissa inkeriläisväestöstä karkotettiin tai surmattiin yli 50 000 henkeä. Toisen maailmansodan aikana Inkerinmaasta tuli taistelutanner Saksan ja Neuvostoliiton välisessä sodassa. Pääosa inkeriläisistä joutui Saksan miehitysvallan alle.

Jatkosodan alkuvaiheessa Itä-Karjalan sotilashallinto kiinnostui inkerinsuomalaisten sijoittamisesta miehitettyyn Neuvosto-Karjalaan. Tämän tietäen saksalaiset esittivät tarjouksen Suomen hallitukselle 50 000 inkeriläisen siirtämisestä näiden

kotiseuduilla vallinneeseen nälänhätään vedoten. Hallitus torjui tällöin esityksen mutta otti väestönsiirron uudelleen esille saksalaisten kanssa vuoden 1942 lopussa nimenomaan työvoimakysymyksenä. Lupa tuli vain 12 000 inkeriläisen siirrolle; saksalaisetkin tarvitsivat työvoimaa.

Asukkaiden vapaaehtoisuuteen perustuneet väestönkuljetukset Suomeen aloitettiin maaliskuun 1943 lopussa. Suomen valtion puolesta niitä järjesti Suomalainen Siirtokomissio vastaanottosatamana Hanko. Sieltä tulijat ohjattiin muutaman viikon karanteerileireille, joista heidät sijoitettiin aluksi lähinnä Lounais- ja Etelä-Suomeen maataloustöihin. Lokakuuhun 1943 mennessä Inkeristä oli tuotu Suomeen siirtokiintiön ylittäen noin 22 000 henkeä. Saksan alettua valmistella vetäytymistä ja Inkerinmaan tyhjentämistä siviileistä myöhäsyksyllä 1943 Suomen hallitus päätti saksalaisten suostumuksella vastaanottaa jäljellä olleet heimosukulaiset, suomalaiset, inkeroiset ja vatjalaiset Saksan miehitysvyöhykkeeltä. Suomeen siirrettiin 17.6.1944 mennessä laivakuljetuksin yhteensä 63 205 henkilöä. Hankoon tuotiin 18.6. viimeiset, 265 inkeriläistä (Nevalainen 2002, 270-273).

Neuvostojärjestelmän aikana inkeriläisten lasten kouluopetusta oli annettu suomen kielellä 1930-luvun puoliväliin saakka, jonka jälkeen koulunkäynti muuttui venäjänkieliseksi. Sotatoimet Inkerissä keskeyttivät opetustyön, kunnes lokakuun alussa 1942 saksalaisten antaman koululain perusteella inkerinsuomalaisten opettajien oli ryhdyttävä antamaan opetusta koulukäytösille suomeksi 4-luokkaisissa alkeiskouluissa. Inkerinmaalla tiedetään toimineen helmikuussa 1943 ainakin 97 alkeiskoulua, joista suomenkielisiä oli 50. Suomenkielisen opetuksen järjestämistä haittasivat opettaja- sekä oppimateriaalipula. Suomalaisten siirtoviranomaisten mukaan opettajista monet olivat tasoltaan heikkoja ja poliittisesti epäluotettavia. Suomesta lähetettiin henkilöitä pikakouluttamaan suomalaiskansalliselta pohjalta tehtävään soveltuvia nuoria väliaikaisiksi opettajiksi.

Inkerissä ei voitu enää syksyllä 1943 antaa mitään opetusta alkaneiden väestönsiirtojen takia. Kouluikäisten inkeriläislasten opetusjärjestelyt siirtyivät suomalaisille. Etusijalle asetettiin 9-10-vuotiaat, jotka sotavuosina olivat jääneet vaille kouluopetusta. Neuvostokoulua käyneiden inkeriläisten kommunistisen ideologian kitkeminen, suomen kielen ja uskonnon opetus sekä suomalaiskansallinen kasvatus antoivat lisähaasteita Suomen opetusviranomaisille.

Inkeristä maaliskuun lopussa 1943 alkanut suurevakuointi ja sitä seurannut karanteenijakso merkitsivät sitä, että oppivelvollisuusikäisten inkeriläisten koulunkäynti Suomessa käynnistyi varsinaisesti lukuvuonna 1943-1944. Tällöin maahanmuuttajia oli sijoitettu jo eri puolille maata. Siirtoväen tavoin inkeriläisiin sovellettiin oppivelvollisuuslain 10. pykälää, jonka mukaan huoltajalla oli oikeus pitää lapsiaan siinä kansakoulussa, jonka koulupiirissä hän asui tai työskenteli.

Syyslukukauden 1943 alettua kouluhallitus ilmoitti kansakouluntarkastajille, että inkeriläisevakoilla tuli olla samat oikeudet koulunkäyntiin ja avustuksiin kuin muilla oppilailla. Lisäksi tarkastajia kehoitettiin epäkohtien ilmetessä puuttumaan niihin välittömästi sekä ilmoittamaan tarvittaessa kouluhallitukselle. Inkeristä tulleita kouluikäisiä oli Suomen kansakouluissa 2 000 - 3 000 välillä syyslukukauden 1943 alkaessa. Siirtojen päätyttyä heidän lukumääränsä arvioitiin lähes 10 000:ksi.

Ongelmia inkeriläisten opintien alkamisessa aiheutui yleisesti vaate- sekä jalkinepulasta ja monen varttuneemman oppilaan kohdalla olemattomasta suomen kielen luku- ja kirjoitustaidosta. Opettajan puheen ymmärtäminen tuotti vaikeuksia, eikä varsinaiseen erityisopetukseen ollut kouluissa mahdollisuutta. Koulunkäynnin onnistumiseen vaikutti merkittävästi, mikäli oppilas oli Inkerissä ollut suomalaisyhteisössä ja jos kotonakin oli puhuttu suomen kieltä. Sen sijaan alakansakoulun aloittaneet inkeriläislapsset olivat ehkä samassa lähtötilanteessa

koulupaikkakunnan ikätoveriensa kanssa ja oppilasjoukkoon sopeutumisessa.

Inkeriläislapset sijoitettiin lähinnä opettajien harkinnan mukaan suomalaiskoulun eri luokkatasoille iän ja kehitystason perusteella. Eräillä paikkakunnilla järjestettiin jo karanteeni-aikana keväällä 1943 yläkansakouluikäisille siirtolaisille alakansakoulun oppimäärälle perustuvia kursseja, jotta he voisivat aloittaa koulunkäynnin ikäisiään vastaavilla luokilla. Niillä paikkakunnilla, joihin oli siirretty runsaasti inkeriläisiä, palkattiin kansakouluihin väliaikaisia lisäopettajia sekä muodostettiin tarvittaessa tulokkaista omia luokkia. Kansakouluntarkastajat korostivat, että opettajien tuli toimia joustavasti etenkin varttuneempien inkeriläisoppilaiden edistymisen arvioinnissa ja luokalta toiselle siirroissa.

Inkeriläisoppilaiden sijoittaminen yhteen paikallisten koululaisten kanssa aiheutti heijastusvaikutuksen koululuokkien oppimistuloksiin. Siirto-oppilaiden saapuminen eri luokka-asteille enimmäkseen kesken lukuvuoden sekä tulijoiden puutteelliset koulunkäynnin edellyttämät valmiudet hidastuttivat luokkayhteisön opetustyön tahtia. Kun lukuvuodetkin olivat rauhan-aikaa lyhyemmät, oppiennätyksistä oli tingittävä. Inkeriläisten koulumenestys ei siten todennäköisesti yltänyt paikallisten koululaisten tasolle. Vaikka useassa koulussa havaittiin siirrettyjen kuuluneen luokan heikoimpiin oppilaisiin ja kuriongelmiakin ilmeni, kansakouluntarkastajien yleiskäsitys kouluikäisestä siirtoväestä oli myönteinen. Inkeriläiskoululaiset olivat yleensä opinhaluisia eivätkä he erottautuneet poikkeavaksi ryhmäksi kouluaikana.

Opettajien asennoituminen siirto-oppilaisiin sekä opetustyylillä vaikuttivat osaltaan kasvatus- ja opetustuloksiin. Evakoon kuljetettujen inkeriläisten elinolot ja asenneympäristö olivat yhtäkkiä muuttuneet. Kouluviranomaiset korostivat opettajien osuutta myös tulokkaiden henkisessä huollossa sekä heimotyön toteuttajina. Opettajan kärsimättömyydestä sekä

haluttomuudesta paneutua koulunkäyntiongelmiin lienee jossain määrin jäänyt kokemuksiä inkeriläisten siirto-oppilaiden muistikuviiin. Sota-aikana oli kova pula opettajista. Opetustyöhön jouduttiin palkkaamaan runsaasti opettajankoulutusta vailla olleita epäpäteviä henkilöitä.

Inkeriläisten sekä paikallisten lasten kesken syntyi ystävyys-suhteita mutta myös vaikeuksia koettiin. Etenkin aikuisten epäluulot ja muut ristiriidat heijastuivat lasten käyttäytymiseen koulussa sekä vapaa-aikana. Kahnauksiltakaan ei välttytty. Aivan kuten siirtokarjalaisia ortodokseja saatettiin nimitellä ryssiksi, sama kohdistui helposti myös Neuvostoliitosta tullessiin koulutovereihin kiistatilanteissa (Nevalainen 1989, 155-162).

Inkeriläisten koulunkäynti Suomessa kesti enimmillään vajaa neljä lukukautta. Väli rauhansopimuksen 10. artiklan perusteella Suomesta palautettiin noin 55 000 inkeriläistä junakuljetuksin Neuvostoliittoon vuodenvaihteessa 1944-1945.

Koulu rajan takana

Sotalapset Ruotsissa ja Tanskassa

Talvisota herätti Ruotsissa voimakkaan halun auttaa hyökkäyksen kohteeksi joutunutta Suomen kansaa. Aloite lastensiirtoihin tuli ruotsalaisilta. Lähettämisen tärkein syy oli pelko Suomen tuhoutumisesta sodassa, jolloin lapsilla ainakin olisi edessään tulevaisuus Ruotsissa. Jo 15. 12. 1939 lähti ensimmäinen lapsikuljetus Ruotsiin laivalla Turusta Tukholmaan. Lasten iän tuli olla enintään 12 vuotta, ja äiti sai seurata alle kolmevuotiaan lapsen mukana. Lastensiirtoihin aluksi kielteinen suhtautuminen Suomessa muuttui, kun sotamarsalkka Mannerheim ilmoitti asiaan myönteisen kantansa sekä toivoi, että mahdollisimman moni voisi käyttää ruotsalaisten tarjoutua hyväkseen. Venäläisten pommitusten takia kuljetukset siirrettiin rautateille helmikuusta 1940 lähtien.

Ruotsissa toimiva avustusjärjestö otti vastaan ja huolehti kevääseen 1940 mennessä 12 000 suomalaisesta pakolaisesta, joista oli 9 000 lasta ja 3 000 äitiä sekä vanhusta. Ruotsin tavoin myös Tanska ja Norja ilmoittivat halukkuutensa ottaa vastaan pikku pakolaisia. Tanskaan kuljetettiin 93 sekä Norjaan 107 lasta ja äitiä. Saksalaisten miehitettyä huhtikuussa 1940 nämä maat suomalaislapset palautettiin mahdollisimman pian kotiin.

Jatkosodan alkaessa lastensiirtoihin kielteinen kanta Suomessa toistui, ja niiden sijasta toivottiin rahalahjoituksia. Ruotsin valtionkomitea myönsi puolen miljoonan kruunun avustuksen sodassa kärsimään joutuneiden perheiden tukemiseen, mutta ruotsalaiset lähettivät lastensiirtoja koskevan uuden tarjouksen. Sosiaaliministeri Fagerholm ratkaisi asian ja perusti 3.9.1941 lastensiirtokomitean hoitamaan siirtoja. Komitea määritteli siirtojen aloittamisen syiksi elintarvikepuulan lisäksi Karjalaan paluun helpottamisen, koska takaisin vallatun alueen jälleenrakentamisessa tarvittavat karjalaisemännät eivät voisi viedä pieniä lapsia mukanaan. Vuosina 1941-1943 Ruotsiin lähetettiin karjalaislasten lisäksi pommituksissa vaurioituneiden kotien lapsia, invalidien lapsia sekä kaatuneiden lapsia, jotka eivät saaneet kummiavustusta.

Ensimmäisen siirtovaiheen aikana Ruotsiin siirtyi noin 21 000 lasta Suomesta lastensiirtokomitean välityksellä. Komitean valintaperusteista tiedotettiin päivälehdissä, mutta suurin osa tiedoista kulki "suusta korvaan" henkilöltä toiselle. Siirtokelpoisten lasten ryhmä laajentui jatkuvasti, niin että aikaa myöten lähes kaikki halukkaat saattoivat lähettää lapsensa Ruotsiin. Perusteluja ei tarkistettu. Perheen äidin mielipiteellä oli ratkaiseva merkitys isän rintamalla olon vuoksi. Huoltajilta vaadittiin sitoumus siitä, ettei lasta missään olosuhteissa jätetä Ruotsiin, koska kyseessä oli väliaikainen huoltotoimenpide. Sotalapsista yli puolet oli työläisperheistä.

Lastensiirtojen toinen vaihe käynnistyi Helsinkiin helmikuussa 1944 kohdistuneiden suurpommitusten ja Karjalan-

kannaksella kesäkuun alussa 1944 alkaneen puna-armeijan suurhyökkäyksen seurauksina. Viranomaisten toimenpitein Ruotsiin siirrettiin vuosina 1944-1945 noin 31 000 lasta. Ruotsiin sotalapseksi matkusti kahteen kertaan noin 5 400 lasta. Lisättäessä lukuun Tanskaan lähetetyt noin 4 000 lasta sekä yksityisteitse Ruotsiin kuljetetut 15 000 lasta jatkosodan aikana Suomesta ulkomaille siirrettyjen lasten kokonaismäärä ylti noin 70 000:nteen. Sodan jälkeen Ruotsiin jäi eri arvioiden mukaan 10 000 - 15 000 ja Tanskaan noin 500 sotalasta (Kavén 2002, 264-269, ks. myös Kavén 2004; Nurmi 1988, 60).

Sotalasten kokonaismäärästä oli noin kolmasosa oppivelvollisuusikäisiä lapsia ja varhaisnuoria. Koulutusjärjestelyjä helpotti, että Pohjoismaissa noudatettiin 1940-luvulla rinnakkaiskoulujärjestelmää eikä oppiaineissakaan ollut huomattavia eroja. Suomessa ja Ruotsissa oli kuusivuotinen varsinainen kansakoulu sekä sen nelivuotisen pohjakoulun jatkona keskikoulu ja lukio. Tanskan seitsenvuotisen eriytymättömän maaseutukoulun lisäksi oli kaupunkikoulu, jossa neljännen tai viidennen kouluvuoden jälkeen jaettiin oppilaat tutkinnottomaan tai tutkintokeskikouluun (Ruge 1967, 72-73).

Kouluviranomaiset pyrkivät soveltamaan säännöksiä soveltuvasti oppivelvollisten siirtolaisten koulunkäynnissä. Lisäksi Suomesta käsin tuettiin opetusjärjestelyjä. Kansakouluntarkastajien aloitteesta Helsingin kaupunki lähetti kaikkiaan 25 suomalaisopettajaa antamaan kansakouluopetusta lähinnä kouluikäisille helsinkiläislapsille Ruotsissa ja Tanskassa. Helsinki maksoi opettajien palkat sekä lähetti oppikirjoja. Paikalliset kouluviranomaiset järjestivät opetustilat, -välineet ja koulutarvikkeet. Opettajien matka-, majoitus- ja ruokakustannuksista huolehtivat sikäläiset lastensiirtojärjestöt. Ruotsissa annettiin opetusta suomen kielellä useilla paikkakunnilla muun muassa lastenkoteihin sijoitetuille lapsille. Suomesta oli tiettävästi muistakin, lähinnä rannikkokaupungeista opettajia Ruotsissa.

Lapin sodan aikana Ruotsiin evakuoitujen lasten opettajia Suomesta oli toista sataa.

Sotalasten koulunkäynnistä naapurimaassa on kirjoitettu varsin vähän. Vaikka sijaiskodeissa ei tarvinnut tuntea sodan pelkoa ja elämä muutenkin oli turvatumpaa kuin koti-Suomessa, uusiin oloihin sopeutumisen ohella ennen muuta kieliongelma hankaloitti siirtolasten - ruotsinkielisiä lukuun ottamatta - alkuvaiheen koulutyötä sijoitusmaassa samoin kuin heidän palattuun takaisin Suomeen. Monet lapsista joutuivat vaihtamaan maata, kieltä sekä kouluympäristöä kahteen ja jotkut jopa useampaan kertaan. Opetus tapahtui yleensä yhdysluokissa, joissa opiskeli monenikäisiä eri luokkatason lapsia. Siirtolaisseuduilla jouduttiin paikoin sijoittamaan luokkiin yli 30 oppilasta (Nurmi 1988, 60-61).

Vantaan Pohjola-Norden -yhdistyksen vuonna 1996 julkaisema muistelmateos Matkalla kodista kotiin sisältää sotalapsina olleiden omia kirjoituksia, heistä tehtyjä haastatteluja sekä muuta aiheeseen liittyvää tietoa. Vantaan lukiolaisetkin osallistuivat muistitiedon tallentamiseen. Monen sotalapsen kokemuskerronnassa kuvataan myös sodanaikaista koulunkäyntiä. Aineiston perusteella voidaan todeta, että sijaisvanhemmat sekä kouluviranomaiset toimivat yleensä joustavasti ummikkona tulleiden oppivelvollisten siirtolasten koulutielle lähettämässä. Ensin piti oppia ainakin uuden kielen alkeet. Johtuen vieraassa maassa vietetystä ajasta jotkut jäivät vaille kouluopetusta, kun taas useimmat aloittivat koulunkäynnin varsin pian asuinpaikkansa kansakoulussa tavallisesti alkuun oppilaan ikää alemmalla luokkatasolla. Toisaalta sijoitusmaan opetusjärjestelyt olivat tutunomaisia suomalaista kansakoulua käyneelle sotalapselle, ja opettajien yleensä ymmärtävä suhtautuminen näyttää olleen merkittävä tuki etenkin koulunkäynnin alkuvaiheessa.

Suomalaislapset oppivat ensin sijaiskodin piirissä uutta kieltä,

joka varmistui sitten koulussa myös luku- ja kirjoitustaidoksi. Lasten oppimis- ja unohtamiskykyä osoittaa esimerkiksi Sirpa Heinon kokemus. Keväällä 1942 Tanskaan tultuaan sijaisvanhemmat ryhtyivät heti opettamaan hänelle tanskaa niin, että tyttö puhui uutta kieltä jo kuukauden kuluttua ja pääsi aloittamaan koulunkäynnin kolme kuukautta myöhemmin. Sirpa joutui kuitenkin palaamaan keväällä 1943 Suomeen mutta lähetettiin vuotta myöhemmin Ruotsiin, jossa aloitti koulun syksyllä 1944. Seurauksena oli, että hän unohti sitten sekä tanskan että suomen kielen.

Edellä mainitussa muistelmateoksessa on Ruotsissa tai Tanskassa koulua käyneiden kirjoituksia ja haastatteluja yhteensä yli 70. Pääosin koulunkäyntikokemukset olivat myönteisiä. Ystävyys-suhteitakin syntyi paikallisten ja siirto-oppilaiden kesken. Monella sotalapsena olleella säilyivät kielitaito sekä yhteydet sijaisvanhempiin. "Pitkään muistiin" jääneisiin kuuluivat lähinnä joillakin koulupaikkakunnilla tapahtuneet sikäläisten oppilaiden kiusaamisyritykset tai opettajan ymmärtämättömän suhtautuminen siirtolaislapsen koulunkäyntiin (Lehtiranta 1996).

Kielivaikeudet seurasivat sotalapsina olleita Suomeen paluun jälkeen. Syksyllä 1944 kouluhallitus lähetti kiertokirjeen, jossa käsiteltiin suomenkielisten oppivelvollisten lasten sekä varhaisnuorten kotiuttamista Ruotsista ja Tanskasta. Paluumuuton yhteydessä ilmenneiden vaikeuksien vuoksi kansakoulunopettajilta toivottiin ymmärtämystä ja tahdikkuutta. Kouluissa tuli ottaa huomioon siirtolaisajan koulunkäynti sekä tehostaa yhteistyötä sotalasten vanhempien ja huoltajien kanssa. Kouluhallituksen antamasta suosituksesta muuttajille jatkaa koulunkäyntiä suomenkielisessä koulussa syntyi kouluhallituksessa ruotsinkielisen osaston ja muiden osastojen välillä kiista, jonka sitten korkein hallinto-oikeus ratkaisi "Salomonin tuomiolla": koulun ylläpitäjän suostumuksesta opetusta voi saada myös toiskielisessä koulussa (Nurmi 1988, 61-62).

Itäkarjalaislapset suomalaisessa kansakoulussa Itä-Karjalassa

Saksalaissotilaiden tukema Suomen armeijan hyökkäysvaihe Itä-Karjalaan jatkosodan alettua päättyi joulukuun alussa 1941 Karhumäen valtaukseseen, mitä seurasi yli kahden ja puolen vuoden asemasodan kausi. Samalla Suomesta tuli miehittäjävaltio. Itä-Karjalan miehityksen tavoitteena oli vallatun alueen liittäminen pysyvästi Suomeen. Jo heinäkuussa 1941 perustetun Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan (ItäKar.SE) tehtäviksi määriteltiin huolehtiminen alueelle jäävästä siviiliväestöstä ja muista armeijalle kuulumattomista tehtävistä sekä edellytysten luominen uuden maakunnan tulevalle kehitykselle Suomen hallintojärjestelmän pohjalta.

Toimeksiannon mukaan miehitetylle alueelle jääneet venäläiset ja muut slaavilaiset siirrettäisiin rauhanteossa rajan toiselle puolelle. Sen sijaan karjalaisissa, vepsäläisissä, inkeriläisissä ja muissa heimosukulaisissa piti herättää aktiivinen tahto liittyä Suomeen, jotta heidät voitaisiin varauksetta yhdistää osaksi Suomen kansaa. Siksi valistus- ja opetustyöllä oli keskeisen asema sotilashallinnon toiminnassa. Sotilashallintoesikunnan tehtäväjaossa uudelleenkasvatuksesta vastasi valistusosasto, jonka alaisista toimistoista koulutoimistolle kuuluivat opetustyön suunnittelu, toteutus ja johto. Vastuualueen luonteen vuoksi valistusosaston tärkeimmät henkilövakanssit pidettiin tiukasti Akateemiseen Karjala-Seuraan kuuluvien käsissä; valistustyön sisältöä voitiin siten helposti kontrolloida. Bolshevistioppeilla kyllästetyn heimoväestön suomalaistaminen oli velvoittava haaste valistustyöhön valituille: oli yhteinen isänmaa ja yhteinen vihollinen.

Tehokas pelottelu ja pakkoevakuointi aiheuttivat sen, että ennen jatkosotaa vallatulla alueella asuneesta noin 300 000 asukkaasta suomalaismiehitykseen jäi vain hieman yli 80 000 neuvostokansalaista, joista vajaa puolet kirjattiin suomen-

sukuisiksi. Lukumääräisesti eniten oli lapsia ja nuoria, joista sotilashallinnon kasvatustyö ensisijaisesti kohdistui heimosukuun kuuluviin. Näitä varten piti mahdollisimman pian käynnistää suomalaiskansallisen hengen mukainen koululaitos vastapainoksi niille opeille ja sille elämäkatsomukselle, joilla "bolshevismi oli saastuttanut heimosukulaisten sielua" kahden vuosikymmenen ajan. Kansakoulun avulla oppivelvolliset karjalaislapset vieroitettaisiin kommunismista ja kasvatettaisiin luterilaisiksi sekä Suomea isänmaanaan pitäviksi kansalaisiksi. Venäläisiä ja muita "epäkansallisia" ei sotilashallinnon suunnitelmissa juuri mainita.

Kansakouluopetuksen aloittaminen oli sotilashallinnon kiireellisin ja laajin koulutushanke syksyllä 1941. Miehitysalueella kunnostettiin pikaisesti koulurakennuksia ja asuin-
pirttejä opetuskäyttöön sekä koottiin koulunpitoon soveltuvaa neuvostokoulujen kalustoa ja opetusvälineitä. Suomesta hankittiin oppikirjoja, koulutarvikkeita ja muuta täydennystä. Lehti-ilmoituksin haettiin kansakoulunopettajia, myös asepalveluksessa ja muissa komennustehtävissä olevia opettajia. Hakijoiksi toivottiin hyvän opetustaidon omaavia, isänmaallisia ja mielellään suojeluskunnassa tai lottatyössä olleita. Hakuinto yllätti sotilashallinnon, sillä ensihaussa opetustyöhön Itä-Karjalaan pyrki 630 ala- ja yläkansakoulun opettajaa. Marraskuun lopussa koulutyö alkoi jo 46 kansakoulussa Aunuksen, Vepsän ja Vienan alueilla. Sotilashallinnon mukaan kansakoulut olivat edenneet suorastaan armeijan kantapäillä. Kevätlukukauden 1942 päättyessä opetusta annettiin 66 kansakoulussa 5 600 karjalaislapselle yli 200 suomalaisopettajan voimin.

Opetustyön alkuvaiheessa sotilashallinto kehotti opettajia kiinnittämään huomiota

- neuvostokoulun jälkien poistamiseen luokkatiloista
- karjalaislasten totuttamiseen suomalaiseen koulujärjestykseen
- oppilaiden huoltajien luottamuksen vahvistamiseen kan-

sakoulujen ateriatarjonnan, vaateavustusten sekä terveydenhuollon avulla

- ja erityisesti suomalaiskansalliseen kasvatukseen lasten etunimien suomalaistamisella sekä suomen kielen ahkeralla harjoittamisella.

Alkuvaiheen vaikeuksien, kuten koulutarvikkeiden ja havaintovälineiden puutteen sekä kieliongelmiin vähentyessä koulutyö alkoi vakiintua. Varsin pian karjalaislapset tottuivat suomalaiseen koulunkäyntiin. Ennakkovaroitukset neuvostokoulua käyneiden oppilaiden villiintymisestä huomattiin liioitelluiksi.

Sotilashallintoesikunta toimi miehitysalueella itsenäisesti, erillään kouluhallituksesta, ohjaten Itä-Karjalan kansakoulujen opetustyötä käskykirjein sekä valvoen toimintaa kansakouluntarkastajien, yliopettajien ja johtajaopettajien määrääjain antamien selostusten perusteella. Oppiaineet ja -määrät olivat lähes samat kuin Suomen kansakouluissa. Neuvostokoulua käyneille oppilaille uskonto, Suomen historia ja käsityöt olivat kokonaan uusia oppiaineita. Suomalaiskansallisia oppisisältöjä sekä kiintymyksen herättämistä suursuomalaiseen isänmaahan painotettiin sotilashallinnon ohjeissa. Asenteita muokkaavista oppiaineista tärkeimpiin eli historiaan, maantietoon sekä suomen kieleen laadittiin uudet kansallistietoisuutta ja Itä-Karjalan luonnollista yhteyttä Kanta-Suomeen korostavat oppikirjat. Koulukyselyjen mukaan erityisesti uskonto- ja laulutunnit kiinnostivat heimolapsia.

Koulutyön vakiinnuttua Itä-Karjalassa kansakouluopetuksen tuloksia arvioitiin. Keväällä 1943 järjestettyjen yläluokkien laskento- ja ainekirjoituskokeiden tuotoksia sotilashallinto piti lähes Suomen koululaisten tasoisina. Alueellisia tasoeroja tosin oli, ja heikoimmin edistyneisiin kuului lähinnä venäläistyneiden karjalaisvanhempien lapsia kielivaikeuksista joutu. Vastaava koe pidettiin seuraavana keväänä 6. vuosiluokan oppilaille. Vaikka sotilashallinnon ohjeissa ja määräyksissä korostettiin kansakoulunopettajille, että itäkarjalaiskouluissa

kasvatuksen piti käydä opetuksen edellä, käytännön opetustyö painottui Suomen kansakoulujen tapaan perustietojen ja -taitojen opettamiseen. Ennen muuta opettajan omasta aatemaailmasta ja halusta riippui sotilashallinnon edellyttämän asennemuutoskasvatuksen välittyminen heimolapsille. Itä-Karjalan kansakouluissa toimittiin varsin säännöllisesti jo lukuvuonna 1943-1944. Sen sijaan 15 vuotta täyttäneiden työvelvollisuusikäisten jatko-opetus kangerteli ja sitä vanhempiin kohdistettu valistustyö oli edelleen tehotonta.

Keväällä 1944 Itä-Karjalan 112 kansakoulussa annettiin opetusta noin 8 500 oppilaalle yli 330 opettajan johdolla. Kansakoulun jatko-opetukseen osallistui 1 500 oppivelvollisuusikäistä varhaisnuorta. Lähes kaikki suomenheimoiset oppivelvolliset lapset oli saatu käymään kansakoulua ja parhaiden edistyneitä lähetetty kahtena syksynä Äänislinnan Yhteislyseoon. Myös suomensukuisiin kuulumattomille miehitysalueen lapsille oli järjestetty alkeisopetusta. Syksyllä 1943 laajentuneeseen venäläislasten omakieliseen kansakouluopetukseen osallistui noin 3 000 oppilasta. Suomessa koettiin jo tyytymättömyyttä Itä-Karjalan koululaitoksen asettamisesta muun Suomen koulujen tarpeiden edelle, mikä häyttasi etenkin takaisin vallatun Karjalan koulujen toimintaa. Miehitysaikana Itä-Karjalan kansakouluissa toimi yhteensä lähes 450 kansakoulunopettajaa, eikä siellä ollut tarvetta epäpätevien opettajien käyttöön kuten tapahtui Suomessa jatkosodan aikana.

Tulevaisuudenusko vallitsi itäkarjalaiskouluissa kevätlukukauden päättyessä 20.5.1944. Koulupiireissä ryhdyttiin koulukasvitarhojen kylvötoihin sekä valmistauduttiin kesäajan harrastustoimintaan ja tulevan lukuvuoden suunnitteluun. Evakuointikäsky tuli kesäkuun puolivälissä yllätyksenä opettajille ja nähtävästi myös muille sotilashallinnossa toimineille. Miehitysalue oli jätettävä. Unelma Itä-Karjalasta osana Suomea sortui (Hölsä 2006).

Oppivelvollisten suomalaislasten koulunkäynti pystyttiin hoitamaan tyydyttävästi maassamme sotavuosien poikkeusoloissa. Inkeriläisiäkin koulutettiin Suomessa, ja sotalapsina olleet saivat opetusta sijoitusmaansa kansakouluissa. Sotaa pakoon joutuneet lapset ja nuoret tuskin välttyivät traumaattisistakaan kokemuksista. Kuitenkin huomionarvoista siirto-oppilaiden koulunkäynnissä uusilla asuinseuduilla näyttää olleen erityisesti verraten joustava sopeutuminen sekä vieraan murteen tai kielen varsin nopea omaksuminen.

Puolestaan Suomen kouluhistorian erikoisin vaihe lienee ollut kansakoululaitoksen perustaminen ja ylläpito heimolapsille miehityssä Itä-Karjalassa. Vallan vaihduttua sotilashallinnon painottama suursuomalainen oppiaines karisi kuitenkin nopeasti suomalaista koulua käyneiden mielistä neuvostokoulussa. Sen sijaan perustietojen ja -taitojen välittäminen itäkarjalaissoppilaille sekä oppilashuollon, maatalouskerhotojen järjestäminen ja niiden tehokas toteuttaminen olivat sitä antia, mikä herätti oppilaiden huoltajissa miehitysaikana myötämielisyyttä kansakouluja ja niissä työskennelleitä opettajia kohtaan.

Lähteet

Painamattomat lähteet

Savitaipaleen kunnan arkisto:

Valkolanmäen kansakoulun 3.-4. luokan päiväkirja lv. 1939-1940

Painetut lähteet

Hietanen, Silvo: Talvisodan evakuoinnit 1939-40. Teoksessa Suomi 1985. Itsenäisyyden puolustajat kotirintamalla. Porvoo 2002, 42-49.

Hietanen, Silvo: Paluun vuodet 1941-44 Karjalassa. Teok-

nessa Suomi 1985. Itsenäisyyden puolustajat kotirintamalla. Porvoo 2002, 228-231.

Hietanen, Silvo: Jälleen maantiellä – vuosi 1944. Teoksessa Suomi 1985. Itsenäisyyden puolustajat kotirintamalla. Porvoo 2002, 234-237.

Hölsä, Martti: On uuden huomenen saava. Suomalainen kansakoulu Itä-Karjalan sotilashallinnon kasvatustavoitteiden toteuttajana aunukselaiskylässä 1941-1944. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 45/2006.

Isosaari, Jussi: Seminaareissa tapahtuneen opettajainvalmistuksen kehittyminen 1900-luvulla. Kasvatus ja koulu 1964.

Kavén, Pertti: 70 000 pientä kohtaloa. Suomen sotalapset. Viro 2004.

Laaksonen, Lasse: Koulunkäyntiä ja opiskelua sodan varjossa. Teoksessa Suomi 1985. Itsenäisyyden puolustajat kotirintamalla. Porvoo 2002, 206-211.

Lehtiranta, Leila (toim.): Matkalla kodista kotiin. Sotalapset muistelevat. Hämeenlinna 1996.

Nurmi, Veli: Kansakoulusta peruskouluun. Juva 1988.

Nevalainen, Pekka: Inkeriläinen siirtoväki Suomessa 1940-luvulla. Helsinki 1989.

Nevalainen, Pekka: Inkeriläisten visiitti Suomeen. Teoksessa Suomi 1985. Itsenäisyyden puolustajat kotirintamalla. Porvoo 2002, 270-273.

Ruge, Herman: Pohjoismaiden koulujärjestelmät. Helsinki 1967.

Suomen kansakoulukalenteri 1943, 27. vuosikerta. Helsinki.

Suomen kansakoulukalenteri 1944, 28. vuosikerta. Helsinki.

Suomen kansakoulukalenteri 1945, 29. vuosikerta. Helsinki.

Virta, Ilkka: Siirtoväen kansakoulukysymys sotavuosien Suomessa. Turun yliopiston julkaisuja 189/2001.